

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України*

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.
Випуск 14. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України,
2001. — 520 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підприємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-процесуального права. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати правові та політичні знання теоретичного і прикладного характеру.

*Збірник затверджено ВАК України як наукове фахове видання,
в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень*

Редакційна колегія

Ю.С. Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
В.Д. Бабкін, доктор юридичних наук (головний редактор з юридичних наук); І.О. Кресіна, доктор
політичних наук (головний редактор з політичних наук); В.П. Горбатенко, доктор політичних
наук (заступник головного редактора з політичних наук — відповідальний секретар); М.І. Сірий,
кандидат юридичних наук (заступник головного редактора з юридичних наук — відповідальний
секретар); В.Б. Авер'янов, доктор юридичних наук; В.І. Акуленко, доктор юридичних наук;
О.В. Бабкіна, доктор політичних наук; В.М. Бебик, доктор політичних наук; С.В. Бобровник,
кандидат юридичних наук; В.Н. Денисов, доктор юридичних наук; В.О. Євдокимов, кандидат
юридичних наук; О.М. Костенко, доктор юридичних наук; Н.Р. Малишева, доктор юридичних
наук; В.П. Нагребельний, кандидат юридичних наук; І.Г. Оніщенко, доктор політичних наук;
М.В. Оніщук, кандидат юридичних наук; Н.М. Пархоменко, кандидат юридичних наук;
В.Ф. Погорілко, доктор юридичних наук; В.І. Семчик, доктор юридичних наук; І.Б. Усенко,
кандидат юридичних наук; В.В. Цвєтков, доктор юридичних наук; Я.М. Шевченко, доктор
юридичних наук; Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук.

Редактор Т.В.Онищенко

Адреса редакції

01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького
тел. 229-73-96, факс 228-54-74

софської думки. Мислителі різних часів і народів шукали шляхи розвитку держави в інтересах всіх членів суспільства на підставі свободи окремого індивіда. Актуальною ця проблема залишається і для сучасної науки. Політико-правові дослідження не можуть бути дійсно науковими, якщо не враховується досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку теоретичної думки. В політико-правових теоріях кінця XIX — початку XX ст. із різних позицій та принципів обґрунтовувалися шляхи модернізації системи державної влади, пояснювалися походження та сутність держави, необхідність влади та свободи особи, загострювалися дискусії між прихильниками різних течій у державознавстві щодо ідентифікації в якості держави різних публічно-владних політичних явищ та щодо визначення сутності та структури держави як одного із союзів, з яких утворюється людське суспільство.

Видатний німецький правознавець Л. Штейн (1815 — 1890) виокреслив головну дилему, що постійно виникала перед теоретиками, які досліджували питання співвідношення суспільства і держави. Якщо держава не відокремлена від суспільства, то вона виявляється не здатною керувати суспільними процесами, оскільки є їх похідною. Якщо, навпаки, держава відокремлена від суспільства, то демократичний ідеал державної влади як втілення народного волевиявлення не є здійсненним. Управлінські функції держави щодо суспільства в цілому і формування державної волі, виходячи із пріоритетів та інтересів різних суспільних сил, тобто демократичний принцип, суперечать один одному¹.

Управління людьми в державі здійснюється політико-адміністративною групою, структурно організованою в єдину централізовану систему, яка здійснює контроль із позиції сили і примусу за класами, групами, індивідами. Мета розвитку суспільного об'єднання визначається не суспільством, а державою. Суспільство є і завжди буде ареною індивідуального добору, і лише держава є охоронцем рівноваги інтересів, гарантом суспільної справедливості. Державу можна розглядати як систему організації обов'язкового підпорядкування індивідів і груп заради встановлення рівноваги між інтересами окремої особи та суспільства. На нерівність людей як на основу суспільства вказував ще професор юридичного факультету в Бордо Л. Дюгі (1859 — 1928). На його думку, “держава є не що інше, як результат диференціації між слабкими і сильними, яка відбулася в даному суспільстві під впливом дуже різних та мінливих причин і в дуже різних та мінливих формах”². Державна організація суспільства є засобом диференціації, роздвоєння індивіда і суспільства, індивідуальної волі і загальної. Конкретні форми прояву дуалізму держави і суспільства залежать від того, що розуміти під поняттям “держава”.

Державознавство кінця XIX — початку XX ст. досліджувало державу в 3-х аспектах: юридичному, соціологічному, філософському. В теоріях, що пояснюють сутність держави, як правило зустрічаються дві одиниці: крайній індивідуалізм, що особливо проявився в природно-правових теоріях суспільного договору та анархічних вченнях, і крайній колективізм, що можна спостерігати перш за все в теоріях соціального дарвінізму та історичного матеріалізму. Однобічне дослідження, як відомо, не дає можливості розкрити сутність явища. Перебільшуючи один із суспільних елементів порівняно з іншими, однобічні теорії або недостатньо розкривають своєрідний органічний характер суспільних об'єднань, або ж принижують роль людської особи-

В.І. ТИМОШЕНКО

СИНТЕТИЧНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ (З історії політичної і правової думки)

Проблема співвідношення держави, суспільства і особи належить до тих проблем, які протягом всієї історії розвитку людського суспільства привертати до себе увагу представників різних напрямків політико-правової та філо-

стості. Як стверджував видатний російський філософ-ідеаліст В.С. Соловйов (1853 — 1900), суспільство є доповненою або розширеною особистістю, а особа є лише стилям, зосередженням суспільством. Водночас, суспільство не є простим механічним поєднанням людських одиниць. Ієрархічність, за вченням, це невід'ємна ознака будь-якої спільноти. Удосконалення індивіда ще не означає удосконалення суспільства в цілому, так як останнє не заперечує тотальної рівності і незалежності своїх членів.

Аналізуючи різні форми держави, В.С.Соловйов дійшов висновку, що основною умовою "нормального суспільства" є взаємне проникнення індивідуальних і суспільних начал, внутрішнє співпадіння між розвитком особи і повною суспільною єдністю. Мислитель будував державу на синтетичній ідеї рівноваги багатьох сил, виражених у законі. В державі він бачив рівновагу приватних сил, яка примусово підтримується (в межах народної групи, що історично склалася), або ж установлення, яке в даних реальних умовах повинно бути найбільш здатним охороняти примусову рівновагу приватних своїх корисних сил і ставити обов'язкові межі будь-яким егоїстичним стремлінням³. Держава, за В.С. Соловйовим, це устої людства проти зовнішніх стихійних сил, що діють на неї і в ній.

Суспільно-політична думка визнавала необхідність примирення крайніх форм індивідуалізму і колективізму та розробки теорії, яка б обґрунтовувала двобічну природу суспільства як індивідуально-колективного утворення. В основу цієї теорії покладено ідею гармонії, рівноваги, органічної зв'язності індивідуального, особистого і колективного, суспільного.

В державознавстві другої половини XIX ст. панував юридичний позитивізм, прихильники якого відстоювали особливу, юридичну природу держави, при цьому державу описували з формально-догматичних позицій як дослідний факт. Своім завданням теоретики цього напрямку вважали вивчення держави лише в плані правових зв'язків, узагальненні і класифікації політичних явищ і конструюванні, виходячи з цього, загальних понять і визначень, у тому числі й поняття держави⁴.

За такого підходу держава як юридичне поняття перебуває в повній ізоляції від інших соціальних явищ, ігнорується її зв'язок з іншими явищами. Не беруться до уваги сутнісні та аксіологічні проблеми правової дійсності. Держава розглядається як правова форма організації і функціонування публічної політичної влади.

Соціологічний позитивізм, на відміну від юридичного, розглядав державу як факт володарювання у зв'язку з усім суспільним життям. Спільною рисою всіх варіантів соціологічного поняття держави було заперечення юридичної природи держави, дослідження політичних відносин у зв'язку з іншими соціальними факторами. В соціологічному позитивізмі держава ототожнюється з організацією публічної політичної влади незалежно від змісту влади. А оскільки публічна політична влада — це завжди примус, то сутність держави пояснюється як сила, організоване насилля. Соціологічне поняття держави зводиться до наступного: держава — це найбільш дійова (найбільш сильна, верховна, суверенна) організація влади, що поширюється на населення, яке проживає в межах певної території.

На відміну від позитивізму, ідеалістична філософія держави і права досліджувала ідеальні начала держави і права (ідея та фінальність держави і права, справедливість і цінність, ідеал у політико-правовому житті, природне право

як оцінювальний критерій існуючого тощо) і вирішувала їх із позицій суб'єктивного (неокантіанство) або об'єктивного (неогегельянство) ідеалізму⁵.

У вченні про юридичну природу держави визначилися три головні напрями: 1) держава — як суб'єкт права; 2) держава — як об'єкт права; 3) держава — як особливі правовідносини. Більшість юридичних теорій ґрунтувалося на тому, що держава є юридичною особою, суб'єктом права, якому належить вища політична влада на певній території над людьми, що на ній проживають. Держава розглядається як моральна істота, особа, яка може здійснювати владні права, що розглядаються як юридичні відносини володарювання, з одного боку, і підпорядкування — з іншого. Один із найвідоміших представників цього напрямку професор Гейдельберзького університету Г. Еллінек (1851 — 1911) писав: "З юридичної точки зору держава може конструюватися лише як суб'єкт права, точніше, вона повинна бути підведена під поняття корпорація ... Поняття ж корпорації — чисто юридичне ... воно є формою юридичного синтезу для вираження юридичних відносин союзної єдності, відношення її до правопорядку... Особа є не що інше, як суб'єкт права і означає ... відношення окремої або колективної індивідуальності до правопорядку"⁶. Даний напрямок в юридичному конструюванні держави називався ідеалістичним.

Прихильники ж так званого реалістичного або емпіричного напрямку заперечували поняття юридичної особи, поняття ідеального суб'єкта прав. Юридичну особу держави вважали фікцією. З цієї точки зору суб'єктом права може бути лише людина. Держава є лише об'єктом права або правовими відносинами.

Теорія держави, об'єкта права, була популярною серед теоретиків монархізму. Представники цього напрямку, наприклад німецькі вчені Л. Галлер (1767 — 1854), М. Зейдель (1846 — 1901) стверджували, що державна влада є не що інше, як особисте панування одних людей над іншими. Держава виступає об'єктом володарювання монарха.

Якщо прихильників цього напрямку в кінці XIX — на початку XX ст. залишалось небагато, то теорія держави — правовідносин була досить поширеною (Р. Ієрінг, Е. Лінг, М.М. Коркунов та ін.). Послідовний захисник цієї позиції професор С.-Петербургського університету М. М. Коркунов (1853 — 1904) писав, що державна влада є не волею володарюючого, а силою, заснованою на усвідомленні залежності від держави. "Держава ... уявляється не єдиною юридичною особою, яка підкоряє своїй волі всіх громадян, що її складають, а єдиними юридичними відносинами, в яких громадяни є суб'єктами, де влада, як сила, що витікає із усвідомлення громадянами їх спільної залежності від держави, становить загальний, єдиний об'єкт всіх тих прав, із яких утворюються зміст державних правовідносин"⁷.

Наприкінці XIX ст. у позитивній соціології виявилась обмеженість біологічного та психологічного редукціонізму, мала ефективність географічного детермінізму. Було ясно, що при вирішенні складних соціологічних проблем необхідно враховувати не якийсь один момент, а всю сукупність і взаємодію соціальних факторів та елементів. Цей плюралістичний підхід до суспільства яскраво проявився вже в працях видатного вченого-юриста М.М. Ковалевського (1851 — 1916), який вбачав в ньому засіб синтезувати на позитивіській основі позитивні моменти всіх існуючих напрямків.

М.М. Ковалевський на початку своєї наукової діяльності перебував під впливом ідей професорів Харківського університету Д.І. Каченовського, П.П. Цитовича, К.К. Гаттембергера, лекції яких він слухав, тому досліджував соціально-економічні процеси і їх роль у формуванні права і держави за допомогою історико-порівняльного методу. На початку XX ст. М.М. Ковалевський дійшов висновку, що в історії діють різні фактори — соціальні, економічні, психологічні, біологічні. Один лише соціально-економічний підхід не дає можливості зрозуміти і пояснити процеси, що відбуваються в суспільстві, в тому числі і політико-правові процеси. Пошуки істини потребують враховувати також психологічні й біологічні фактори суспільного розвитку. Саме у соціології він визнав загальну теорію соціального розвитку, причому перевагу надавав еволюційному розвитку суспільства.

М.М. Ковалевський рішуче заперечував юридичне поняття держави, наголошував, що держава є не сферою нормативної повинності, а фактом, реальним явищем і будь-яке пояснення її природи мусить виходити з цієї ознаки. На його думку, дискусія про те, чи є держава об'єктом права, суб'єктом чи правовідносинами, мало пояснює природу держави. Суб'єктом права можуть бути як колективні одиниці, так і індивіди, немає нічого дивного в тому, що держава разом із приватною особою і корпорацією виступає в правовідносинах як суб'єкт права. В результаті цього держава не перестає бути реальним фактом, організованим суспільним союзом зі спільною для всіх його членів владою, яка визнається на всій, займаній ним території, владою, що знаходиться над всім населенням, яке проживає на цій території. Тут М.М. Ковалевський подає суттєві і необхідні ознаки держави, а саме це потрібно і цього достатньо для визначення природи того чи іншого явища⁸.

Природа держави, за М.М. Ковалевським, змінювалася у різні часи, але держава завжди залишалася "замиреним середовищем", союзом множини людей, що займають певну територію і підпорядковані спільній політичній владі. В своєму розвитку держава проходить кілька стадій: держава — народ, держава — земля, держава — політичне утворення, всесвітня федерація держав. За такої мінливості своєї природи держава все ж залишалася певною формою людської спільноти, колективною або організованою єдністю більшої або меншої множини людей, які визнають керівництво певної політичної влади.

На початку XX ст. зі спробами примирити різні напрямки в дослідженні сутності держави виступив вчений-юрист, професор Тартуського університету О.С. Яценко (1877 — 1934), який підтримував і розвивав ідеї Л. Дюгі і В.С. Соловйова. Він виступив із критикою однобічного підходу до визначення сутності держави. Такими, що однаково не відповідають складній політичній дійсності, він вважав як теорії, що вбачають в державі лише юридичну особу володарювання, так і теорії, які розглядають державу як юридичні відносини, юридичний порядок. На його думку, правильним є лише синтетичний підхід, за якого визнається, що під одним кутом зору держава є особою, а під іншим — держава виступає юридичними відносинами⁹.

О.С. Яценко вважав, що точка зору на державу як на юридичну особу вузька. Перш за все вона суперечить самому поняттю юридичної особи. Якщо держава є юридичною особою, тобто суб'єктом права, а саме права публічної влади, а уряд, народ, виборці є лише органами єдиної державної волі, то держава з точки зору права мусить бути єдиним суб'єктом будь-якого публіч-

ного права, тому що з усім, що перебуває в державі, у неї встановлено відносини між особою та органами, а не правовідносини. Але там, де немає інших суб'єктів права, з якими дана особа могла б вступити в юридичні відносини, взагалі не може бути суб'єкта права, так як поняття юридичної особи передбачає правовідносини між кількома суб'єктами права.

О.С. Яценко звертає увагу, що ідея юридичної особи тісно пов'язана з ідеєю множини суб'єктів права і з відносинами суб'єкта зі зовнішнім світом, а не з його внутрішнім життям. Ті, хто вважає державу лише юридичною особою, надають поняттю "особа" не юридичний, а філософсько-психологічний або соціологічний зміст. Особа може бути єдиною з філософської точки зору як розумна і неподільна єдність, чи з точки зору соціології як організм, але юридична особа як технічний прийом юридичної абстракції зводиться лише до здатності вступати в юридичні відносини з іншими особами і тому не може бути єдиною.

Якщо держава є лише єдиною юридичною особою, то не можуть існувати ніякі юридичні відносини між нею та її частинами. Якщо уряд є органом юридичної особи держави, а воля держави має своє буття лише в своїх органах, тобто в уряді, з цього випливає висновок, що ніяких юридичних вимог, ніякого права щодо уряду у громадян бути не може. Громадяни не зможуть мати навіть публічні права; вони не зможуть бути суб'єктами права, а лише будуть об'єктом; але в такому разі не може бути ніякого публічного права, оскільки будь-яке право передбачає відносини між особами.

На думку О.С. Яценко, юридична особа є правовим конструктивним утворенням, яке своє єдине обґрунтування знаходить в організованому в державі суспільстві, як джерелі будь-якого права. Визнаючи лише теорію юридичної особи держави, доведеться визнати, що держава сама по собі створює юридичні підстави для свого володарювання, що суперечить поняттю права.

О.С. Яценко наголошував, що теоретики, які визнають державу лише складними правовідносинами, юридичним порядком, правовим інститутом, повертаються до старої, ще аристотелівської традиції розглядати державу не як єдність, а як множину. Він був переконаний, що як теорію держави — юридичної особи, так і теорію держави — правовідносин, не можна вважати ні цілком хибними, ні цілком правильними. Ні перша, ні друга не пояснюють всієї правової природи держави. Існують випадки правового життя, коли держава неминує виступає юридичною особою, існують інші випадки, коли держава є лише складним порядком відносин, правовідносинами.

Поняття юридичної особи характеризує лише відносини даного союзу зі світом, що лежить поза ним. Це поняття не пояснює відносини всередині самого союзу. Внутрішня побудова, внутрішні відносини юридичних утворень ніскільки не визначаються тим, що ці утворення (спільки, союзи, промислові союзи тощо) виступають зовні як юридичні особи. О.С. Яценко переконаний, що єдиний критерій оцінки юридичної особи лежить у формах її відносин з третіми особами¹⁰.

Конструкція держави як юридичної особи може використовуватися у тому випадку, коли держава розглядається у зв'язку з її відносинами з іншими юридичними особами. Але ця конструкція не є додатною, коли розглядається внутрішня організація (структура) держави. Аналізуючи внутрішнє життя держави, ми знаходимо в ньому численні правовідносини, які не обмежуються даною державою і виходять далеко за її межі. Але жодна держава не може

розглядатися лише щодо своєї внутрішньої побудови, тому що вона тісно пов'язана юридичними відносинами з іншими державами. Вже лише з однієї цієї причини юридична конструкція держави як правовідносин не може претендувати на універсальне значення і на повне пояснення юридичної природи держави.

О.С. Яценко застерігає і від протилежної помилки. Якщо ми визнаємо державу особою, з цього ще не випливає, що внутрішньодержавні відносини слід розглядати з точки зору особи. Особа, на його думку, є лише синтезом внутрішніх відносин якоїсь індивідуальності щодо зовнішнього світу. Якщо ми аналізуємо внутрішню організацію людини, її фізичну та психічну природу, ми не використовуємо поняття "особа", а виходимо з поняття "організм", досліджуємо різні фізіологічні та психічні властивості і робимо їх синтез. Цей синтез, за словами О.С.Яценка, і є особою. Але особа є результатом синтезу різних сторін єдиного організму, і не слід виходити з неї при дослідженні цих сторін. Вчений приходить до висновку, що при конструюванні юридичної природи держави слід відмовитися від однобічної точки зору. Сутність держави розкривається лише за синтетичного підходу. Держава — це складні правовідносини, політична система, порядок політичних сил, гармонійне поєднання своєрідних елементів в одне ціле, в якому кожен елемент виконує свою специфічну функцію. З іншого боку, держава часто, в зовнішніх та приватно-правових відносинах є справжнім єдиним суб'єктом права, юридичною організацією, моральною або юридичною особою. В такому разі можна визначити державу так: це союз людей, об'єднаних суверенною владою, який у зовнішніх відносинах є єдиним суб'єктом права (юридичною особою), а у внутрішніх відносинах — єдиним синтезом відносин володарювання і підпорядкування¹. У такій конструкції держави повторюється гармонія індивідуального принципу особистої волі (юридичної особи) і загального принципу порядку, соціального установа, що має місце в природі суспільства, етичних і правових норм. Основна ідея синтезу в теорії О.С. Яценка забезпечується ідеєю гармонії або рівноваги приватного і спільного, індивідуального і соціального елементів. Суспільство, з точки зору соціології, є рівновагою особистої ініціативи та суспільної солідарності і наслідування. Держава в такому розумінні є рівновагою індивідуального моменту урядової волі (принцип юридичної особи) і загального моменту суспільного порядку та установа (принцип юридичних відносин).

Таким чином, стремління до усунення суперечностей двох крайностей — індивідуалізму та колективізму, в політико-правовій думці кінця XIX — початку XX ст. виражається у взаємному зближенні позицій, пошуку третього шляху становлення парадигми суспільного устрою. Аналіз синтетичної теорії держави дає підстави зробити висновок, що ідеї рівноваги і гармонії є основою держави, що ці ідеї забезпечують синтез особистого і суспільного, сприяють стабільності і поступальному розвитку як суспільства, так і держави. Ці ідеї визначають еволюцію і сучасної держави. Водночас ми можемо зробити висновок, що дослідження державознавчих теорій минулих часів дає можливість синтезувати багатство понятійного апарату різних політико-правових шкіл і напрямків, що сприяє розкриттю субстанціональних основ такого складного явища, як держава.

1. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. — М., 1998. — С. 281; 2. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Пер.

А.Яценко, В.Краснокутского и Б.Сыромятникова / С послесловиями к русс. переводу проф. П.Новгородцева и автора. — М., 1908. — С. XXXIV; 3. Соловьёв В.С. Национальный вопрос в России. Вып.2. П. Славянофильство и его вырождение // Соч. В 10 т. 2 — е изд. — СПб., 1911. — Т. 2. — С.55, 203; 4. Алексеев А.С. К учению о юридической природе государства и государственной власти. — М., 1894. — С.5; 5. Зорькин В.Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX — начала XX в. (Б.Н.Чичерин). — М., 1975. — С. 58; 6. Еллинек Г. Право современного государства. Т. 1. Общее учение о государстве. — СПб., 1908. — С.132 — 133; 7. Коркунов Н.М. Указ и закон. — СПб., 1894. — С. 195; 8. Ковалевский М.М. Общее учение о государстве. Лекции. — СПб., 1908. — С.26, 27, 28; 9. Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912. — С.219; 10. Там же. — С. 239, 240, 257; 11. Там же. — С. 261, 262.